

статуту про управління малоросійськими козаками²². Держава перебирала на себе найважливіші управлінські функції, такі як захист кордонів, урегулювання відносин між станами, а також соціальне забезпечення у разі надзвичайних ситуацій. Інші питання перебували у віданні її місцевих установ та органів, де служили представники місцевого дворянства. Поєднання державного управління та станового самоврядування найбільш вдалося при організації дворянських установ. Тож після ліквідації 1856 р. генерал-губернаторської форми управління Малоросія позбавлялася останньої специфічної інституції, і владні структури та адміністративна система на її території практично нічим не відрізнялися від моделі управління у внутрішніх російських губерніях. Кожну з губерній очолював губернатор, призначуваний імператором, що представляв державні інтереси, як і губернське при ньому правління. Унаслідок поділу влади окремо функціонували казенні палати, що забезпечували фінансові інтереси держави, прикази громадської опіки, що перебирали на себе турботу про соціальні потреби та судові установи, котрі перебували під значним впливом дворянських представників. Те саме можна сказати й про міські органи влади, які базувалися на принципі самоврядування. Хоча повноцінної участі станів у місцевому управлінні не відбулося, їхні представники були залежними від центральної влади, стаючи, по суті, частиною державного апарату, оскільки посадовці на виборних посадах підпадали під «Табель про ранги», схвалювалися губернаторами та генерал-губернаторами, виконувані ними обов'язки оплачувалися державним жалуванням, і тому вони забезпечували політику центру на місцях. Ця здатність мобілізувати людські ресурси, поєднуючи діяльність державних інституцій з самоврядними органами давала можливість уникати конфронтації при з'ясуванні багатьох соціальних проблем.

3. Включення Південної України та Криму до імперії

Характер включення Північного Причорномор'я та Криму, як і геополітична ситуація, що склалась внаслідок перемоги Росії над Туреччиною в 1774 р., вплинули на ставлення держави до місцевого населення і його проблем. Інтегрування цього історичного регіону у складі імперії традиційно пов'язувалося з діяльністю довіреної особи імператриці, якою на цей раз виявився Г.О.Потьомкін, названий «віце-королем Півдня», адже його намісницька влада поширювалася на Азовську й Новоросійську, з 1775 р. — й Катеринославську губернії та Таврійський повіт. Переможниця Катерина II і двір не особливо рахувалися з позицією сусідніх держав, а зосередились на внутрішніх проблемах, намагаючись у короткий термін міцно закріпитися у набутих землях. Чи не найперше уваги потребувало Запорозьке військо, хоча би через те, що після Кючук-Кайнарджийського миру козаки, вважаючи себе державою в державі з виокремленою територією, вимагали надати їм землі, при-

дбані Росією внаслідок війни з Портою²³. Катерина ж навпаки, вважала, що із набуттям Криму імперія більше не потребує Запорозького війська, захисні функції якого себе вичерпали, а тому підтримала пропозицію Потьомкіна ліквідувати цю «дивну, — за її визначенням, — республіку» за допомогою регулярних військ. Козацьку еліту було заарештовано, а кошового П.Калнишевського заточено в Соловецький монастир. Спільні козацькі землі залишено у користуванні рядових козаків, а найбільші та найкращі угіддя передано російським сановникам і самому Потьомкіну. Інших козаків переведено до купецького чи міщанського стану, а з основної маси сформовано Чорноморське козацьке військо, якого потребувала російська армія для чергової війни з Туреччиною.

Що ж до Кримського ханства, до складу якого входив Кримський півострів, Степова Україна й Кубань, то воно у соціально-економічному відношенні ввляло собою донедавна феодальну державу із слабкою центральною владою, обмежуваною султаном шляхом постійної зміни ханів. Васальна залежність Гіреїв від Оттоманської імперії виявлялася також у підпорядкуванні її господарського розвитку військовим потребам і найперше безперерйному постачанню військ Туреччині. Фактично хан поділяв владу з шістьма аристократичними родинами, які володіли всіма землями, причому найстарший роду — бей — здійснював і адміністративну, і судову владу над населенням свого «бейлика». Привілейоване становище посідали також мурзи і духовенство. Перші як служилий стан отримували від хана у тимчасове користування помістя, духовенство ж володіло землею (вакуфи) безконтрольно. Татарські селяни були особисто вільними, і за користування землею, часто у спільному володінні, виконували чисельні повинності; натомість значний контингент становили раби, що відігравали чималу роль у соціальній структурі татарського суспільства. Основними сферами доходів було скотарство, землеробство та виноробство, а також торгівля рабами.

Соціальна і політична диференціація татарського етносу враховувалась владою і, щоб заручитися підтримкою Гіреїв, ханство одержало, щоправда на кілька років (1774—1783 рр.), суверенітет, з установленням шось на зразок російського протекторату, який припинявся з його анексією 1783 р. З його території виводилися турецькі гарнізони, а на престол посаджено ставленика Росії Шагін-Гірея. Найкращі землі та соляні озера, що належали султанові, перейшли йому, однак без чіткого поділу на ханські і державні. Малозрозумілі реформи, зорієнтовані на європейські зразки, які намагався проводити Шагін-Гірей, налаштували проти нього аж до повстання все суспільство, чим не проминула скористалася верховна влада Росії. Для його придушення до Криму вводилися війська (1776 р.), чим відразу змінювався автономний статус Кримського ханства. Маніфестом від 6 жовтня 1776 р. Катерина II обіцяла зберігати права і свободи всіх етносів Криму — татар, казахів, ногаїв, греків, вірмен, євреїв, караїмів, а найголовніше татарської верхівки, чії права

на земельну власність як й інші привілеї зберігалися. Така лояльність зіграла не останню роль у війні з Туреччиною (1787–1791 рр.), унаслідок перемоги над якою Росія повністю анексувала Крим.

Щоб підвести татарську систему управління у відповідність до російської, мусульманській татарській знаті дозволено було кооптуватися до російського дворянства, з обов'язковим доведенням свого шляхетського походження за умови володіння землею з селянами, однак кріпаками у них могли бути лише мусульмани. Становище татарських селян прирівнювалося до державних російських. Лояльність місцевого населення, яке через традиції й особливо релігійні зв'язки, було тісно пов'язане з Оттоманською імперією, досягалася видачею татарській знаті підтверджувальних листів на посади каймаків і кадіїв. Однак масове переселення татар до мусульманських держав не припинялося і щоб зупинити його Г.О.Потьомкін увів покарання російських чиновників за порушення місцевих звичаїв і традицій, і найперше запровадив розрахунок за провіант. Татари, в свою чергу, висунули низку зустрічних вимог — заборонити росіянам відвідувати гареми, звільнити їх від постачання рекрутів, від постоевої повинності, видавати паспорти бажаючим відвідувати Мекку і т. п. Російські війська були виведені з населених місць і переселені у землянки. Набір рекрутів як і офіцерів почав здійснюватися добровільно. Перспектива отримати жалування і здобути військові чини зумовила достатньо високе поповнення татарами-добровольцями російської армії. Проповіді муллів, що татари потрапили під владу не одновірного государя, значно зменшилися після призначення їм грошового утримання, й найперше муфтію, а повернення «сороковини», яку їм сплачувало населення, практично звели її нанівець. Розірвавши в такий спосіб однастайність духовенства, влада змушувала його виконувати ті ж функції, що й православна церква, що особливо помітно при з'ясуванні відповідності між чисельністю муллів і населенням, бо тим, хто не мав «парафій», запропоновано перейти до інших станів²⁴.

Складніше було знаходити спільну мову з неосілими ногайцями, непостійність політичної орієнтації яких спричинила їх виселення в уральські степи. Однак ті, хоча й прийняли присягу російському государеві, повернулися до Криму, де вступили в нерівний бій з армією О.В.Суворова. Малоозрозумілим й до цього часу залишається виселення з Криму християнського населення — греків і вірменів (усього 31 тис. осіб.) Перші були поселені в районі сучасного Маріуполя, а вірмени — в Новій Нахичевані. Цією акцією Катерина II позбавила колишнє державне утворення найрозвинутіших етносів, які спеціалізувалися на торгівлі й ремеслах.

Для забезпечення трансформації татарського суспільства Кримському ханству надано статус Таврійської області й створено російські державні установи, згідно з «Учреждением для управления Всероссийской империи» 1775 р. Серед них найпершими були Таврійське обласне

і Татарське магометанське духовне правління. Перше, надіялося повноваженнями місцевого уряду й забезпечувало військово-стратегічні й господарські заходи імперії. До його складу увійшли представники місцевої знаті при загальному керівництві барона Й.А.Ігельстрома, який був начальником російських військ у Криму. Друге ж повинне було переглянути та узаконити земельні володіння духовенства. Спільність загальних принципів управління виявилася в адміністративному поділі області на повіти, із заснуванням у кожному з них присутствених місць, на службу до яких запрошувалися й татари з такого ж розміру жалуванням, як і російські чиновники. Петербурзькі ж урядовці запропонували схему переходу знаті у дворянство, за якою лише старший син бея міг користуватися шляхетськими привілеями. У наслідку ревізії таким правом скористалися всього 334 татарські родини. Що ж до селянського стану, то уряд не пішов на його закріпачення, а залишив усталену форму землекористування на договірній основі і наймі. І все ж, незважаючи на обережну політику російського уряду, татарська знать була незадоволена, оскільки не одержала в своє володіння ханських земель і доходів, як і статків тих, хто емігрував до Порти. Всі вони відійшли до російської скарбниці.

Однією з основних проблем для місцевої і центральної влади залишалась малонаселеність південного краю, і політика підтримки еміграції була актуальною й на кінець XVIII ст. Катерина II притримувалася популярної на той час економічної доктрини фізіократів про залежність державної міцності від чисельності населення, а також про пріоритет сільського господарства перед іншими галузями. Проте на відміну від попередньої, дещо стихійної, тепер хвиля колонізації здійснювалась більш планомірно з переглядом пільг для переселенців. Основні заохочення — наділення землею, податкові пільги, гарантія особистої свободи, захист від покріпачення, вільне віросповідання — залишалися чинними й для нових іноземних колоністів, які продовжували переселятися на південь імперії, однак терміни несплати податків зменшувалися. Навіть більше, закривалися очі на минуле походження розкольників, дезертирів, злочинців, османських біженців. Вони як і військові поселенці, покликані були зміцнювати морський кордон, створювати на Півдні іншу, ніж у Великоросії соціальну структуру, економічна сфера якої будувалася на наймі вільної ринкової робочої сили, а не на позаекономічному примусові.

Довгоочікуване володіння морським узбережжям вимагало прискореного налагодження дієздатного пограниччя, зміцнюючими центрами якого ставали міста-порти. Аби ті швидко стали на ноги, їм запроваджено гнучкішу від російських міст структуру влади. Для забезпечення розвитку міжнародної торгівлі, військово-морського та карантинного захисту у містах-портах запроваджувалася державна посада градоначальника, повноваження якого прирівнювалися до губернатора, але обмежувалися

містом і його околицями. Як правило, вони поєднували в одній особі військову і цивільну владу, були одночасно начальниками портів, командирами місцевих військових гарнізонів, комендантами, однак найбільше переймалися державним регулюванням розвитку міжнародної торгівлі й поліпшенням місцевої інфраструктури. Для градоначальника контроль за надходженням податків та забезпеченням рекрутами не було основним завданням, як для губернаторів внутрішньої Росії. Градоначальники уособлювали дещо спрощений бюрократичний ланцюг влади, бо напряду підпорядковувалися імператору та відповідним міністрам.

Соціальна структура півдня, відмова від надзвичайних методів її врегулювання та завдання, які ставив перед собою уряд у якнайшвидшому його освоєнні та зміцненні вплинули й на специфіку організації влади, суть якої полягала у модифікації намісницької посади у генерал-губернаторське управління порубіжним регіоном. Цю посаду понад 30 років обіймав надзвичайно здібний сановник М.С.Воронцов (у 1823–1854 рр.), який, постійно узгоджуючи з верховною владою власне бачення з'ясування місцевих проблем, намагався поєднати інтереси центру й регіону. За його безпосередньої участі була створена мережа державних інституцій, зокрема й Управління Одеського навчального округу (з 1830 р.), за допомогою якого вміло мобілізувалась російська освітньо-культурна традиція для русифікації всіх етносів, що співіснували на півдні.

4. Правобережна Україна

Здавалося, що Правобережна Україна, включена до складу Росії внаслідок міжнародних договорів, не вимагатиме особливої політики від верховної влади. Факт ліквідації Речі Посполитої й чинного на набутих землях подібного до російського соціального ладу з пануючою кріпосницькою системою, дозволив Катерині II не тільки не відступати від попередньої моделі приєднання, а й скоротити перехідний інтеграційний період. Поширенням на місцеву знать привілеїв російського дворянства вона сподівалась утримувати там політичну владу. Однак повстання поляків зі знаменитим зойком Тедеша Костюшка «*Finis Poloniae*» змусило її шукати нетипові шляхи порозуміння із західною елітою, зокрема й Правобережної України. А перше і друге польські повстання стали тим викликом імперії, що вплинув на затяжний інтеграційний період, який тривав тут практично до кінця XIX ст. та змусив імперію постійно переглядати та вдосконалювати політичні підходи й державні механізми управління цим краєм. Відразу після придушення повстання верховна влада намагалася якнайшвидше інтегрувати економічно розвинуті землі, щоб за їхній рахунок компенсувати військові витрати казни. Тож, ігноруючи суттєві відмінності соціоетнічної структури, Катерина II, відразу, не виводячи війська, поширила на правобережні землі росій-